

**ALISHER NAVOIYNING «MUNOJOT» ASARIDA ARABIZMLARNING
SEMANTIK SILJISHI VA QUR'ON MATNI BILAN INTERTEKSTUAL
MUNOSABATI**

Ibroximova Fotima

Yangi Asr Universiteti

Lingvistika Arab tili magistraturasining 1-bosqich talabasi

Xadichai Kubro o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu tezis Alisher Navoiyning «Munojot» asarida qo'llanilgan arabizmlarning semantik siljish xususiyatlari va mazkur asarning Qur'on matni bilan intertekstual munosabatini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot ishida asarning to'liq leksik tarkibi tahlil qilinib, arabcha ildizga mansub 295 ta leksema aniqlandi hamda, shulardan tasavvufiy semantik maydonga kiruvchi 87 tasi chuqur semantik tahlil qilindi. Shuningdek, kengayish, terminologik mustahkamlanish, metaforalashtirish va torayish kabi semantik siljish turlari aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bir qator leksemalarda semantik siljish va intertekstual murojaat bir vaqtda sodir bo'lib, «ko'p qatlamli leksik faollashtirish» deb atalgan yangi lingvistik hodisani yuzaga keltiradi. Ushbu hodisa 23 ta leksemada qayd etilgan.

Kalit so'zlar: arabizmlar, semantik siljish, semantik kengayish, terminologik mustahkamlanish, metaforalashtirish, intertekstuallik, alluziya, ildiz-rezonans, tasavvuf leksikasi, Navoiy, «Munojot», ko'p qatlamli leksik faollashtirish.

Kirish. Alisher Navoiy (1441–1501) o'zbek mumtoz adabiyotining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, uning ijodiy merosida nasriy asarlar alohida o'rin egallaydi. So'nggi ijod davriga mansub «Munojot» (1500–1501) asari Allohga qaratilgan 99 ta so'fiyona duolar majmuasi sifatida o'zbek tasavvuf nasrining noyob namunasi hisoblanadi. Asarning leksik qatlamida arabcha so'zlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi; biroq ushbu arabizmlarning o'zbek tasavvuf kontekstida qanday ma'no o'zgarishlariga uchrashi va Qur'on matni bilan qanday dialektik munosabatda ekanligi bugungi kunga qadar ilmiy jihatdan yetarlicha o'rganilmagan.

Ishning dolzarbligi shundan iboratki, O'zbek klassik tilshunosligi sohasida Navoiy merosini o'rganishga bag'ishlangan ishlar asosan leksikografik tavsif va adabiyotshunoslik tahlili yo'nalishlarida amalga oshirilgan. Xususan, M.Yo'ldoshev^[1] tomonidan tuzilgan izohli lug'at va R.Qo'ng'urov^[2]ning arabizmlar tadqiqi arabcha so'zlarning ro'yxatini bergan. Ammo ularning kontekstual semantik siljishini tizimli ravishda ko'rsatmagan. Fonetik-morfologik tadqiqotlarda^[3] ham ma'no o'zgarishlari chetlab o'tilgan. Navoiy asarlarining g'oyaviy-estetik tahliliga bag'ishlangan adabiyotshunoslik ishlarida^[4]

lingvistik xususiyatlar ikkinchi o'rinda qolgan. Shunday qilib, «Munojot» asaridagi arabizmlarning semantik siljishini va Qur'on bilan intertekstual aloqasini birgalikda o'rganuvchi maxsus lingvistik tadqiqot hozirgacha mavjud emas.

Tadqiqotning asosiy maqsadi «Munojot» asaridagi arabcha tasavvuf terminlarining semantik siljish turlarini belgilash va Qur'on matni bilan intertekstual aloqasini tasniflashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun asardagi arabizmlarni semantik guruhlarga ajratish; har bir guruhda semantik siljish mexanizmini aniqlash; Qur'on bilan intertekstual murojaat turlarini belgilash kabi vazifalar belgilandi. Shuningdek, tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metod, qiyosiy-semantik tahlil va intertekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida «Munojot»ning 1991-yilgi akademik nashri^[5] qo'llanildi. Arab tilidagi asl ma'nolarni aniqlashda Ibn Manzurning «Lisaan al-Arab» lug'atidan^[6] foydalanildi. Nazariy asos sifatida N.D.Arutunova^[7] va I.V.Arnoldning semantik o'zgarishlar nazariyasi, J.Kristevaning intertekstuallik konsepsiyasi^[8] hamda N.Mahmudovning matn lingvistikasiga oid ishlari^[9] tatbiq etildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi «Munojot» asaridagi arabizmlarning semantik siljish turlari birinchi marta to'rt kategoriyali jadval asosida tizimli ko'rinishda taqdim etiladi. Hamda, Qur'on bilan intertekstual murojaat usullari uch kategoriyali model yordamida birinchi marta tizimlashtiriladi va ushbu ikki hodisaning o'zaro qo'shilgan ta'sirini ifodalovchi «ko'p qatlamli leksik faollashtirish» tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagilarni xulosalarga kelindi:

1. «Munojot» asarining to'liq leksik tahlili 295 ta arabcha leksemani aniqladi; bu asardagi umumiy so'z boyligining 39,4 foizini tashkil etadi. Mazkur leksemalarning 87 tasi tasavvufiy semantik maydonga mansub bo'lib, shulardan 68,8 foizi arabcha asl ma'nosidan sezilarli darajada uzoqlashgan. Bu ko'rsatkich Navoiyning arabcha so'zlarga faol ijodiy munosabatini yaqqol ifodalaydi.

2. Semantik siljishning to'rt turi aniqlandi: kengayish (35,6%), terminologik mustahkamlanish (32,2%), metaforalashtirish (20,7%) va torayish (11,5%). Kengayish va terminologik mustahkamlanishning yuqori ulushi asarning tasavvufiy-falsafiy yo'nalishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. «Vasl», «fano»—«baqa», «nur» kabi terminlar o'z birlamchi kundalik ma'nosidan ajralib chiqib, butunlay yangi ontologik mazmun kasb etgan.

3. Qur'on bilan intertekstual murojaat 99 munojotning barchasida - har bir dua matnida - aniqlandi. Alluziya 41 holat va ildiz-rezonans 35 holat to'g'ridan-to'g'ri iqtibostan miqdor jihatidan ustun turadi, bu Navoiyning intertekstual uslub tamoyiliga ko'ra yashirin va organik murojaat yo'lini afzal ko'rganligini ko'rsatadi.

4. Eng muhim natija shundan iboratki, 23 ta leksemada semantik siljish va intertekstual murojaat bir vaqtda hamda o'zaro bog'liq holda ro'y beradi. «Nur» so'zi buning yorqin namunasidir: u oddiy yorug'lik ma'nosidan Allohning ilohiy sifatiga ko'chgan, Qur'on Nur surasi 24:35 oyatiga yashirin murojaat sifatida ishlatilgan va ruhiy ma'rifat ramziga

aylangan - bularning hammasi bitta leksemada bir vaqtda mavjud. Ushbu hodisa «ko'p qatlamli leksik faollashtirish» atamasi bilan tavsiflanadi va o'zbek tasavvuf nasrining o'ziga xos lingvistik belgisi sifatida taklif etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy arabizmlardan oddiy leksik vosita sifatida foydalanmagan aksincha, u ularni Qur'on matnining chuqur qatlamlari bilan uyg'un ravishda bog'lagan holda tasavvufiy tafakkurning ramziy tiliga aylantirgan. Tadqiqot natijalari o'zbek klassik tilshunosligi, semantika va matn lingvistikasi sohalari bo'yicha ilmiy muloqotga hissa qo'shadi. Aniqlangan semantik siljish modellari keyinchalik Navoiyning boshqa asarlari bilan qiyosiy tadqiqot uchun metodologik asos bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev M. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. - Toshkent: Fan, 2013. - 648 b.
2. Qo'ng'urov R. O'zbek tilida arabizmlar. - Toshkent: Fan, 1975. - 204 b.
3. Ibrohimov S. XV asr o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan, 1967. - 188 b.; Hamidova M. Navoiy asarlarida arabcha qo'shimchalar. - Toshkent: Fan, 1989.
4. Berthels E.E. Navoiy: Tajribai ahvoli va asarlari. - Toshkent: Fan, 1965.; Sharafiddinov O. Alisher Navoiy lirikasi. - Toshkent: Fan, 1983.
5. Navoiy A. Munojot. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIK, 1991. - 128 b.
6. Ibn Manzur. Lisan al-Arab. 15 jild. - Bayrut: Dar Sader, 1994. (Arabcha)
7. Arutunova N.D. Yazyk i mir cheloveka. - Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1999.
8. Kristeva J. Word, Dialogue and Novel // The Kristeva Reader. - Oxford: Blackwell, 1986.
9. Mahmudov N. Tilning muazzam olami. - Toshkent: Ma'naviyat, 2012. - 304 b.